

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ/ВІДЧУЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ БАГАТОФАКТОРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Взаємини Війська Запорозького та російської правлячої династії в контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи середини 1650-х рр.

Прийняття Військом Запорозьким протекції московського царя та поширення російських впливів на кордонах Османської та Габсбурзької імперій, землях, на які претендували чи які вважали своїми кримська та польська еліти, привело в рух механізм, що регулював складну систему регіональної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній Європі.

Варто зразу ж зауважити, що, прагнучи не допустити ускладнення зовнішньополітичної ситуації, як українське, так і російське керівництво протягом зими-весни 1654 р. здійснювало активні дипломатичні заходи. Зокрема, уряд рос. царя Олексія Михайловича, шукаючи собі союзників та прагнучи позбавити Варшаву допомоги ззовні, відправляє посольства до Австрії, Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Курляндії, Бранденбурга, Молдавії та Валахії.

Але, зрозуміло, що головні дипломатичні баталії між Україною і Росією, з одного боку, та Польщею — з другого, розгорілися за Кримське ханство. Аби не спровокувати загострення стосунків з Кримом, український гетьман прохав уряд Олексія Михайловича заборонити донським козакам морські походи¹.

Проте і після цього польська сторона, в порівнянні з керівництвом Війська Запорозького, була у вигаші. Небезпечний розвиток польсько-російських стосунків в другій половині 1653 р. (після провалу посередницької місії Б. Рєпніна-Оболенського до Речі Посполитої) створював сприятливе підґрунтя для зближення Варшави і Бахчисарая, оскільки для керівництва останнього війна з Росією з цілої низки причин була досить актуальною. Саме на ґрунті спільного походу на Москву (до якого мало приєднатися і Військо Запорозьке) відбувається нове польсько-кримське зближення, зафіксоване Кам'янецькими домовленостями кримського хана Іслама-Гірея та польського короля Яна Казимира. Військові приготування російської сторони, про які в Короні Польській було достеменно відомо уже на початку січня 1654 р., виступили важливим каталізатором активізації офіційної Варшави в кримському на-

прямку. Причому в нових умовах став надзвичайно актуальним насамперед розрив українсько-кримського союзу. Так, уже 28 січня 1654 р. уряд Яна Казимира відправляє Яна Шумовського в посольство до Трансільванії із завданням схилити Д'єрдя II Ракоці до посередництва в стосунках зі Стамбулом при вирішенні справи розриву союзу Іслама-Гірея з Хмельницьким². Кілька днів по тому, 31 січня, аналогічна за змістом інструкція виготовляється у Варшаві й для посла, який мав відвідати Молдавію. Зокрема, перед ним ставилося завдання переконати молдавського господаря в тому, "...яким страшним (є. — *В. Г.*) той союз козаків з татарами". Заради спокою обох держав господар мав докладати чимало зусиль, аби "...через слуг своїх і приятелів у Порті..." знайти можливість впливу на султанський уряд у справі занехаяння того союзу. Королівська інструкція рекомендувала акцентувати увагу турецького керівництва на тій обставині, що "...самим туркам страшна має бути та сила татарська і козацька, яка напевне найближчим часом на самих турок обернеться. Бо коли ми приймемо до ласки козаків, річ певна, що [...] маючи море відкритим, одні морем, другі льодом з татарами захочуть проти Оттоманського Дому війну розпочати". Небезпеку війни для Порти, на думку польського керівництва, можна було попередити, лише відірвавши козаків від хана, "...який так тісно з ними зв'язаний, аби на знак вірності і підданства свого до Оттоманської Порти віддав султанові турецькому Хмельницького, спіймавши і взявши його в окови"³.

Тим часом перша після переяславських подій зустріч Б. Хмельницького в Корсуні з кримським достойником Келембет мурзою, під час якої гетьман повідомив, що він і Військо Запорозьке "...учинились под государевою високою рукою навеки..."⁴, як справедливо зауважує цілий ряд дослідників, викликала досить спокійну реакцію татарської еліти. Татарські мурзи, які разом із Келембет мурзою перебували в Корсуні, заявили, що "...они с ними будут неотступны и на ляхов на весну с ними итти готовы, и в дружбе с ними будут во веки"⁵.

Надзвичайно важливе значення для утримання в нерушимості українсько-кримську приязнь і союз мала позиція офіційного Стамбула. І, варто зауважити, що це вочевидь добре усвідомлювали в Чигирині. Адже, ймовірно, відразу після переяславських переговорів з представниками російського царя 1654 р., Б. Хмельницький відправив посольство в столицю над Босфором. В історичній літературі можна зустріти різноманітне тлумачення мети української дипломатії в стосунках з Портою, аж до твердження щодо намірів гетьмана слідом за московською протекцією прийняти протекцію турецьку. Проте аналіз тогочасного розвитку дипломатичної діяльності Чигириня переконує дослідників у тому, що мета місії була значно скромнішою і полягала в тому, аби

саме через Стамбул вплинути на офіційний Бахчисарай і втримати його від інтервенції в Україну на боці польського короля. Крім того, завдяки налагодженню взаємин зі Стамбулом Б. Хмельницький прагнув повернути втрачені позиції в Придунайському регіоні. Зокрема, згідно з інформацією австрійського та трансільванського резидентів, українські політики шукали шляхів порозуміння з урядом Мегмеда IV в справі колишнього молдавського господаря Василя Лупула, котрий мав намір повернути втрачену владу і для цього вдався до інтриг у Бахчисарай. Відсторонення від влади пануючого господаря Стефана Георгіци суттєво послабило б впливи Речі Посполитої в Придунайському регіоні, натомість дало б можливість українському правителю повернути собі втрачений вплив⁶.

Посол короля М. Бегановський прибув у столицю над Босфором 19 березня 1654 р. Саме він передав Високому дивану достеменні відомості про українсько-російський альянс, підтвердивши свої слова копіями важливих документів, отриманих від молдавського господаря, які компрометували українського гетьмана та змушували диван з усією обережністю поставитися до загрози нової військово-політичної комбінації, утвореної переяславськими домовленостями. Зокрема, господар передав польській стороні копію царської грамоти, привезеної у Молдавію російським посольством Г. Самаріна, де повідомлялося про підданство Війська Запорозького цареві, а також висловлювалася надія, що воєвода Стефан невдовзі за прикладом Б. Хмельницького також складе присягу Олексію Михайловичу⁷.

Для турецького керівництва, яке болісно переживало кризу у війні з Венеціанською республікою, перспектива розповсюдження на Балканах московських впливів, природно, була вельми небажаною. А тому під впливом переданої молдавським господарем інформації дискредитований суперником В. Лупул потрапив до стамбульської в'язниці, а завдання української дипломатії в турецькому напрямі — істотно ускладнилися.

Тим часом на Кримському півострові не таким уже й солідарним було ставлення татарських еліт до можливого розриву з Військом Запорозьким і зближення з Річчю Посполитою. Слова візира Сефер-Газі-аги з приводу переяславських домовленостей: “Коли так учинив, то вже й йому буде кінець”⁸, вимовлені на адресу українського правителя в присутності посла польського короля, відбивали лише одну з пануючих на той час у Бахчисарай точок зору на дану проблему. Як справедливо зазначає з цього приводу Я. Федорук, навіть після приїзду до Бахчисарая М. Яскульського (тобто підтвердження керівництвом Речі Посполитої своїх намірів укласти антимосковський і антиукраїнський союз з Кримом) уряд Іслама-Гірея продовжував докладати зусилля, аби зберегти союзницькі стосунки з Військом Запорозьким. Така лінія поведінки ха-

на, на думку дослідника, по-перше, диктувалася вимогами опозиції, яка хотіла зберегти стару приязнь з козаками, а по-друге, переслідувала мету запобігти вторгненням запорозьких і донських козаків на Чорне море. Найприйнятнішим для офіційного Бахчисарая варіантом розвитку міжнародної ситуації було провадження спільного кримсько-польського походу на Росію при залученні до нього Війська Запорозького, або принаймні гарантування нейтральної поведінки останнього. Плани ж польського керівництва передбачали спрямування головних сил Орди на війну з російськими військами, аби тим часом силами коронних військ при хоч би незначній підтримці татар воювати козаків в Україні. Оскільки кримське керівництво не бажало розпочинати війну з Москвою на її території без серйозної підтримки союзників безпосередньо на російських землях, а Варшава не збиралася переносити туди свої бойові операції, попередньо не приборкавши Військо Запорозьке (за відмови керівництва останнього від денонсації угоди з царем), польсько-кримські союзники ухвалили компромісне рішення: спочатку змусити козаків повернутися в підданство Яна Казимира, а після цього розпочати спільні акції на російських територіях⁹.

Уже під час роботи польського сейму (в ході якого одним із пріоритетних завдань було зміцнення армії з огляду на майбутню війну з Росією) до Варшави прибув посол Суліман-ага, який 17 червня 1654 р. передав Яну Казимиру листа від хана, що мав стати основою майбутнього “вічного договору” між Річчю Посполитою та Кримським ханством. Згідно з запропонованим проектом обидві сторони брали на себе зобов’язання не нападати на землі одна одної; король мав виплачувати щорічно ханові «упоминки», а останній відповідно зголошувався “...як проти московського царя, так і проти віроломних козаків і селян [...] з усіма ордами або разом, або окремо, якою буде воєнна потреба, [виступити] [...] знищувати бунтівних козаків і непокірних селян, які не хочуть повернутися до давнього підданства, а також віроломного москowitzа...”¹⁰. Без відома польського короля Іслам-Гірей обіцяв не приймати послів від російського царя та українського гетьмана й не укладати з ними миру; аналогічні зобов’язання мав узяти на себе й Ян Казимир. Суліман-ага передав також вимогу хана, щоб у наступній війні проти Росії всі відвойовані міста перейшли до Речі Посполитої, а здобич та території Казанського й Астраханського ханств — кримському ханові. Передбачалося також, що Іслам-Гірей вважатиме своїми друзями правителів Трансильванії, Валахії та Молдавії, котрі перебували в дружніх стосунках з Яном Казимиром.

10 липня 1654 р. в урочистій обстановці на вірність укладеному договору у Варшаві присягу склали польський король і сенатори, з одного боку, та ханський посол Суліман-ага — з другого. Юридичної сили договір мав набути після того, як його скріплять

присягою Іслам-Гірей та найвпливовіші татарські мурзи. Для прийняття присяги до Бахчисарая знову відбув Маріуш Яскульський. Проте цього разу місія, що планувалася як суто церемоніальна, отримала несподіваний і досить тривожний для офіційної Варшави розвиток. 30 червня 1654 р. несподівано помер хан Іслам-Гірей і навколо трону в Криму спалахнула гостра політична боротьба, наслідками якої й вирішив скористатися гетьман Богдан Хмельницький. Протягом серпня—липня 1654 р. українське керівництво активно зноситься з татарською елітою¹¹, і результати цих зносин були настільки обнадійливими, що в середині серпня гетьман був щиро переконаний в тому, що йому вдасться зберегти непорушною українсько-кримську приязнь. Оптимізм Хмельницькому вселяв і виступ на допомогу козакам ногайських татар у першій половині серпня 1654 р. Тому-то в листі до наказного гетьмана сіверського, ніжинського полковника І. Золотаренка від 16 (26) серпня гетьман зазначав: “Ми же, взяв бога на помочь учинися изнову в неотменной приязни с татари по смерти ханской (виділено автором. — В. Г.), ис-под Фастова вместе с ордою дале в Полшу до ляхов рушаемся...”¹².

Але врешті-решт тверда позиція офіційного Стамбула щодо продовження урядом нового хана антимосковської політики свого попередника сприяла втихомиренню боротьби в Криму та серед підлеглих ханові татарських орд щодо напряму зовнішньополітичної орієнтації ханату. Серйозним стимулом для формування на півострові антиросійських і, відповідно, антиукраїнських настроїв стали повідомлення про значні військові успіхи Москви та їх нових союзників на території Великокого князівства Литовського. За таких умов наступник покійного Іслам-Гірея його брат Мехмед, проголошений 25 серпня 1654 р. в Стамбулі новим ханом під іменем Мехмеда IV Гірея, прибув на півострів 12 (22) жовтня 1654 р., а 15 (25) жовтня скликав в Перекопі засідання дивану, на якому було декларовано збереження зовнішньополітичного курсу попереднього ханського уряду, в тому числі й стосовно ставлення до польсько-українсько-російського конфлікту. За результатами дивану наступного дня було відіслано лист Яну Казимиру з повідомленням про відправку найближчим часом йому на допомогу татарських орд¹³. Одночасно до Богдана Хмельницького відбуло посольство Тохтамиш-аги з грамотами нового хана, а також листами його візира Сефера-Газі-аги і перекопського Карач-бея з вимогами розриву союзу Війська Запорозького з Москвою та погрозою в разі відмови — розпочати проти України війну. Зокрема, як можна встановити з гетьманського листа-відповіді, у переданій через Тохтамиш-агу грамоті Мехмед IV Гірей висловлював побажання зберегти братерство з Військом Запорозьким, але водночас в ультимативній формі вимагав відступити від царя, погрожуючи в разі відмови — направити проти козаків “...уторців, мунтян і волохів і сам, з’єднавшись з поляками...”, спустошувати їх край¹⁴.

У відповідь на ультиматум хана Б. Хмельницький не менш різко заявив про своє здивування з намірів кримського керівництва зламати свою присягу на братерство та повідомив про свої плани, мобілізувавши все Військо Запорозьке, чекати на кордоні від Мехмеда IV Гірея “більш приятельського листа”. Схиляючи офіційний Бахчисарай до перегляду своїх агресивних намірів щодо Війська Запорозького, гетьман нагадував про сім років братерської співпраці козаків і татар, коли вони “...разом хліб і сіль їли, уклавши дружбу...”¹⁵. Подібного листа Хмельницький адресував візиру Сефер-Газі, також закликаючи його пам’ятати “...ті всі великі часи, коли могли хліб і сіль разом їсти, як брат з братом...”¹⁶.

Як можна встановити з листа, відправленого гетьманом до Олексія Михайловича 10 (20) листопада, українське керівництво до останнього не втрачало надії на можливість утримати Кримське ханство від втручання у війну України та Росії з Річчю Посполитою, очікуючи, “...что оттуда (тобто з Криму. — В. Г.) учинитца...”¹⁷. Але поспішно скликаний з наказу Мехмеда IV Гірея диван після ознайомлення з відповіддю козаків на ультиматум хана підтвердив наміри воювати з ними. Після цього 12 (22) листопада (за іншими відомостями 11 (21), а ще іншими — 13 (23) листопада) хан у присутності М. Яскульського підтвердив присягою правомочність кримсько-польського договору, впровадивши його в життя¹⁸.

Остаточний розрив України з Кримом і укладення останнім союзницької угоди з Річчю Посполитою стали найближчою в часі й найважливішою, на наш погляд, похідною українсько-російської угоди 1654 р. Укладення військово-політичного союзу між Річчю Посполитою і Кримським ханством, що зберігало свою актуальність протягом наступних 12 років і, за визначенням польського історика З. Вуйціка, було ключовим питанням всієї тогочасної польської зовнішньої політики¹⁹, дуже багато важило і для інтересів Козацького Гетьманату.

Найпершим його проявом став похід Орди в Україну. Вже наступного після підтвердження ханською присягою чинності договору дня передові татарські загони вирушили в Україну на з’єднання зі своїми новими союзниками. А 21 листопада (1 грудня) 1654 р. Б. Хмельницький з Корсуня відправив черговий лист до царя, інформуючи його про наступ поляків і їх союзників на Україну. І хоч, як зазначав гетьман, “...то лятцкое войско не вельми сильно, но с ними венгры, волохи, татаровя белгородцкие, очаковские, нагайские все...”²⁰.

Цікаво, що в умовах розгортання татарського наступу в Україні кримське керівництво продовжувало вести переговори з російськими послами, які перебували на той час у Бахчисарай. Щоправда, якщо перед тим Москва намагалася отримати військову допомогу Кримського ханства в боротьбі з Річчю Посполитою, то те-

пер, як можна зробити висновок з додаткових інструкцій Посольського приказу послам, що перебували в Криму, першочерговим для уряду Олексія Михайловича стає завдання нейтралізації Орди в новій війні. Однак з трьох складових посольського наказу, а саме: 1) отримання від Мехмеда IV Гірея нової “шерстної” грамоти; 2) внесення до її тексту нової титулатури царя; і 3) поширення кримських зобов’язань про ненапад і на українські землі, російським дипломатам вдалося лише добитися від хана підтвердження присяги про збереження миру з Росією. Причому в текст “шерстної” грамоти було внесено принципової ваги доповнення: замість центральної формули — “...будемо недругу вашому недругом, а другу другом...”, кримська сторона запропонувала таку — “...і будет будете ви...”²¹, що недвозначно вказувало на умовний характер взятих на себе ханською адміністрацією зобов’язань.

Таким чином, кримське керівництво ухилилось від прямої конфронтації з Москвою, не довівши справу до повного розриву та обмежившись упродовж 1654—1657 рр. участю у війні Речі Посполитої проти Війська Запорозького в Україні, причому поєднуючи це з “братерським” листуванням з царем, відбиранням від московських воєвод звичайних упоминків, обміном посольств тощо²².

Тим часом на весну 1655 р. розклад зовнішньополітичних сил у Центрально-Східній Європі став набирати принципово нових відтінків. Досягалося це передовсім завдяки активізації військово-політичних приготувань Шведського королівства, на чолі якого став молодий і вельми амбітний воєначальник Карл X Густав. 19 квітня 1655 р. представник Карла вручив польському сенатові меморіал, який переконливо засвідчив наміри шведського короля воювати з Річчю Посполитою.

В історичній літературі існують різноманітні точки зору щодо причин, які детермінували виступ Карла супроти польського короля. Переважна більшість дослідників одностайна в оцінці особистості 32-річного шведського монарха, войовнича вдача якого й спонукала початок мілітарної акції. Щоправда, мають рацію ті історики, які розглядають цю проблему на широкому міжнародному тлі, зокрема, розвитку та наслідків польсько-українського протистояння. Насамперед з цього приводу варто зауважити, що в Стокгольмі з самого початку з належною увагою поставилися до війни, яка розгорілася наприкінці 1640-х рр. на теренах Речі Посполитої. Щоправда, на перших порах шведське керівництво не наважувалося якимось чином втручатися у внутрішній конфлікт сусідньої держави. Перелом у ставленні до даних подій намітився з осені 1651 р., коли офіційний Стокгольм почав зондувати (поки що безрезультатно) ґрунт щодо можливості укладення альянсу з тодішніми супротивниками Речі Посполитої — Трансільванією та

Оттоманською Портою²³. Новий сплеск зацікавлення проблемою спостерігається у шведській столиці з 1652 р., коли туди прибув політичний опонент польського короля Яна Казимира — колишній підканцлер коронний, а тепер вигнанець — Ієронім Радзейовський. Прагнучи повернути собі втрачені майно, гідність і політичний вплив, а вітчизні — мир і силу, Радзейовський розробляє план, що передбачав заміну на польському троні слабкого й скомпрометованого в очах литовських і польських дисидентів, а також українських козаків Яна Казимира на тодішню королеву Швеції Христину. Зрозуміло, що, згідно з задумом экс-підканцлера, головному опору його планів мають створювати якраз ці самі литовські й польські дисиденти та українські козаки. З метою залучення останніх на свій бік Радзейовський відправляє листа Хмельницькому (який, щоправда, був перехоплений поляками)²⁴.

Нова хвиля зацікавлення шведських політиків перебігом польсько-українського конфлікту зумовлюється повідомленнями про українсько-російський альянс та нові титули московського монарха, а ще більше грандіозними успіхами російсько-українських військ на території Великого князівства Литовського, що, зважаючи на давнє суперництво з Московією, створювало загрозу для шведських Інфлянт. У Стокгольмі боялися того, що російські війська можуть дійти до Балтики і шведи матимуть небезпечного конкурента в пануванні над морем. Першою реакцією стало приготування фінських полків, але в другій половині вересня король наказав вислати війська до московського кордону. Вже в цей час Карл X Густав виношував плани розпочати війну навесні наступного року, щоправда поки що відкритим залишалось питання: чи воювати проти Росії в альянсі з Річчю Посполитою, чи, навпаки, проти останньої — разом з Москвою. Обидва варіанти мали свої переваги. Війна з Росією призупинила б зростання її могутності, а війна з Річчю Посполитою, послабленою внутрішніми конфліктами і війною на Сході, обіцяла незаперечний успіх.

Щоправда, незважаючи на прогнозовану легкість перемог у Польщі, аналіз зовнішньополітичної діяльності Стокгольма в довоєнний час переконав дослідників у намірах шведського керівництва воювати не проти Польщі, а проти Москви, зростання могутності та агресивності якої розцінювалося як головна небезпека для шведських інтересів. Причому в планах шведського короля Польщі відводилася роль не другого ворога, а, навпаки, союзника в майбутній війні з Московською державою. Зважаючи на тверді наміри Карла розпочати війну, шведська державна рада хоч і дала дозвіл на військові приготування, все ж не ухвалювала остаточного рішення щодо напряму удару. Частина ради, передовсім оточення короля і він сам, виступала за війну проти Росії в союзі з Польщею, сподіваючись, що остання, перебуваючи в надзвичайно

складних умовах війни на Сході, погодиться піти на певні територіальні поступки шведам. Адже наступ шведської армії на Росію кардинально змінив би співвідношення сил і дав би змогу Речі Посполитій повернути втрачені в Литві досить значні території, в той час, як відмова від “рицарської прислуги” шведів на продиктованих ними умовах могла б поставити країну у ще більш складну ситуацію. Остаточне рішення з даної проблеми в Стокгольмі планували винести після приїзду польського посла, і, як зазначає з цього приводу польський історик А. Керстен, то був останній для Речі Посполитої шанс зупинити велику польську кризу середини XVII ст., яка не тільки на десятки років, а й на кілька століть змінила розклад сил в Центрально-Східній Європі²⁵.

Окремі дослідники висловлюють думку, що спонукальними мотивами для Карла стала непоступливість, навіть ворожість Яна Казимира, яка була особливо виразною на тлі приязного ставлення московської сторони. Крім того, справедливими є зауваження тих істориків, які класифікують укладений раніше польсько-кримський союз як певний гальмуючий чинник польсько-шведського діалогу, оскільки оточення Яна Казимира явно переоцінювало мілітарне значення кримської допомоги і сподівалося в 1655 р. рішуче переломити хід війни з Росією та Україною на свою користь. Хоч уже 14 листопада 1654 р. у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла до Стокгольма стольника сандомирського А. Морштина, де містилися гарантії дотримання Польщею миру і висловлювалася готовність розпочати переговори щодо прав Яна Казимира Вази (найбільш вразливого у стосунках королівських дворів) на шведський трон тощо (і при цьому не приховувалися мотиви поступливості: схилити Карла до війни з Москвою, або принаймні забезпечити його нейтралітет у конфлікті), ні ранг, ні кваліфікація посла так само, як і продемонстровані в інструкції межі компромісних можливостей польського керівництва, не відповідали серйозності моменту²⁶.

За таких умов наприкінці 1654 — початку 1655 рр. на тлі значних воєнно-політичних успіхів Москви та відсутності реального бажання польського керівництва піти на поступки північному сусідові і відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Вже 27 січня 1655 р. вперше на засіданні державної ради чітко звучить думка щодо перспектив війни з Річчю Посполитою. Причому вістря воєнної акції Карла X Густава, розпочатої на польських коронних землях, насправді було спрямоване насамперед проти Москви, проти посилення московських впливів в Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить шведський історик А. Штаде, розпочинаючи мілітарну акцію в Польщі, він (король) передовсім прагнув загородити росіянам дорогу на Балтику, упередити їх на шляху до головної балтійської твердині Динебурга²⁷.

Готуючись до війни (поки що навіть невідомо з яким супротивником), Карл ще 19 січня 1655 р. (н. с.) пише листа до українського гетьмана Богдана Хмельницького, де позитивно оцінює попередні шведсько-українські контакти, запевняє в своїй доброзичливості та висловлює сподівання стосовно того, що невдовзі між ними встановляться постійні відносини²⁸. Неформальна місія польського посла А. Морштина призводить до того, що на згаданому вже засіданні державної ради 27 січня 1655 р. ґрунтовно обговорюється питання відправки послів до Війська Запорозького.

Зміна політичного курсу на Півночі та в Центрі Європи цілком задовольняла український уряд, оскільки з'являвся ще один (поки що політичний) союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні сподівання покладав Хмельницький на сприятливий для українців розвиток міжнародних процесів у регіоні, зокрема стосовно перспектив укладення угоди про приязнь зі шведами, видно з його листа до царя від 2/12 квітня 1655 р.: “Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали — чтоб больше крови христьянской не проливали и церквей божих не разоряли...”²⁹. Ще більше ентузіазму вселили в гетьмана та його оточення передані ченцем Данилом запевнення короля в тому, що шведи “...не будут давати допомоги ляхам, неприятелям твоім і нашим, але обіцяють їх воювати...”³⁰. Свою обіцянку Карл X Густав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Договір Війська Запорозького з московським царем 1654 р. не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тому його стосунки з шведським королем, про які він завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формального боку не були виявом сепаратизму. Вступ у війну проти Речі Посполитої Шведського королівства та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни, здавалося б, повинні були значно спростити завдання Росії в перемозі над Варшавою. Однак давнє суперництво Московії та Швеції, а також мотиви вступу останньої до воєнного конфлікту, навпаки, змушували московських політиків навесні-влітку 1655 р. тривалий час зважувати переваги й недоліки нової міжнародної реальності, не поспішати з визначенням свого ставлення до політичних процесів у регіоні. З огляду на це уряд Олексія Михайловича затримує і не пропускає до Чигириня посередника в українсько-шведських стосунках — Данила Грека. Такий вчинок московського керівництва явно непокоїв українського гетьмана і він намагається пояснити Москві, яку користь можна отримати від союзу з шведським королем. У листі до Москви від 2/12 квітня Хмельницький, зокрема, зазначав з цього приводу: “Ми вже від чотирьох літ з королевою свейською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприя-

телів — ляхів нам помогла [...] зичимо не лише аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої царської величності войовано...”³¹. Однак, незважаючи на запевнення Хмельницького стосовно обопільної вигоди від розвитку контактів з шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексія Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна, боярина Іллі Милославського, українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм не було пропущено до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації зводилося до того, що, оскільки між Росією і Швецією відбувається обмін “великими посольствами”, вирадження гетьманом свого особного посла — видається недоцільним³².

Вкрай неприємне враження в Москві мала справити також звістка про укладення в Кейданах на Жмуді 17 серпня та 20 жовтня 1655 р. угоди між “некоронованим литовським монархом”, великим гетьманом литовським і воєводою віленським, лідером литовських дисидентів Янушем Радзивіллою, його братом конюшим литовським Богуславом Радзивіллою, польним гетьманом литовським Вінсентом Корвіном Гонсевським, іншими литовськими магнатами та Карлом X Густавом, якою проголошувалася унія Великого князівства Литовського зі Шведським королівством. Як справедливо зазначають дослідники, ця акція не лише клала край ягеллонській ідеї, а й зводила практично нанівець усі успіхи російських військ на території князівства. Шведський король обіцяє литовським опозиціонерам відновити попередні межі їхньої держави, і це неминуче веде до зіткнення шведсько-російських інтересів. Таким чином, об’єктивно склалося так, що логіка розвитку російсько-шведських взаємин не давала змоги царському оточенню легковажити перспективою можливого зміцнення сусіда-конкурента.

Однак уже перший рік союзницьких відносин з Москвою переконливо продемонстрував Чигирину, що російські інтереси не завжди співпадають з українськими прагненнями³³. Досить прикметно, що поголоски про непорозуміння в стані союзників стали відомими і правителям сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (н. с.) трансільванський князь Д’єрдь II Ракоці писав невідомому адресату, що “Московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. — В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею”³⁴. Інший придунайський правитель — молдавський господар 23 серпня (н. с.) також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький “...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік...”³⁵.

За таких умов неймовірно за своїми масштабами успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської³⁶ спонукають Хмельницького до того, аби він мало зважав на вказівки з Москви і, довго не роздумуючи, пристав на пропозиції короля шведського щодо

укладення угоди про дружбу і взаємодопомогу, передані українському правителю шведським послом О. Ю. Торкватом у середині серпня 1655 р. під мурами обложеного українськими військами на чолі з гетьманом та російськими полками воєводи В. В. Бутурліна Кам'янця³⁷. Хоча Торкват і передав Хмельницькому прохання свого короля про надання українською стороною військової допомоги фельдмаршалу графові А. Вітенбергу, гетьман запевняє Карла в тому, що, "...полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості"³⁸. І дійсно, 24 серпня Хмельницький разом із царськими військами "...прямо під Львів і Глиняни [...]" пішов і в середині вересня розпочав облогу міста³⁹.

Однак легкість перемог шведського короля не сприяла становленню рівноправних союзницьких стосунків між ним і Військом Запорозьким. Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона добровільно йому піддавалася; швидше всього, він у цей час воював не з Польщею, а з Яном Казимиром⁴⁰. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королеві "як протектору Польського королівства", що гарантувало його цілісність. Більше того, у планах головного консультанта шведського короля з українських питань экс-підканцлера великого коронного І. Радзейовського співпраця з Військом Запорозьким була одним із засадничих елементів агітації польської шляхти і війська на користь протекції Карла. Так, у повідомленнях з обозу кварцяного війська, яке перейшло на шведську службу, автор із впевненістю констатував, що козаки відступають від Росії "...і ціле послушенство КЙМ шведському віддають, а якби Москва з кордонів не пішла, за універсалом КЙМ, а також війська усього спільно вирушити проти них мають..."⁴¹. Тобто, агітація будувалася на тому, що шведський король, теперішній протектор, а в майбутньому король Речі Посполитої, приведе до послуху козаччину, покладе край багатолітній виснажливій війні, а згодом спільними силами подолає і Москву. А тому, інспірувавши марш українських військ з-під Кам'янця, Радзейовський в листі до Карла від 1 жовтня 1655 р. розцінив появу Хмельницького під Львовом як значний політичний успіх шведів. Довідавшись про марш, экс-підканцлер щиро вважав сам і обнадіював короля в тому, що український гетьман прямує до Кракова, аби задекларувати там свою йому службу⁴².

Проте не такими були плани Хмельницького, який, як уже зазначалося вище, сподівався, використовуючи слабкість свого супротивника, добитися того, "...чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали...". Переконливим доказом серйозності намірів української сторони стали дії козацького війська на Галичині. Розгромивши 29 вересня війська гетьмана великого коронного під Городком, Хме-

льницький розпочав облогу Львова і водночас відправив сильний українсько-російський експедиційний корпус до Вісли. Останній опанував Люблін, дійшов до Пулав і Казимира Дольного. Поява українсько-російських військ на власне коронних землях поблизу польської столиці викликала тривогу й замішання як з боку поляків, так і шведів. Уже в перших числах жовтня Радзейовський тричі піше до гетьмана, "...затримуючи його і відриваючи від Москви..."⁴³.

Запитання шведської сторони не захопили Хмельницького зненацька і вже того самого дня він написав листи до короля, які мав відвезти посол Данило Грек, а також детальну інструкцію щодо позиції української сторони на переговорах зі шведами. Зміст інструкції зводився до того, що Військо Запорозьке (за порадою Радзейовського) віддається під протекцію шведського короля, якому зобов'язується вірно служити за умов дотримання останнім миру з Москвою, укладення шведсько-українсько-російської коаліції, обов'язку зобов'язання сторін про взаємодопомогу супроти непрителів, підготовки до великої європейської війни з Оттоманською Портою (українські козаки спільно з венеціанцями та англійцями мали проводити морські операції, а шведи і росіяни — сухопутні)⁴⁴.

Цілком очевидно, що за конкретних умов середини жовтня 1655 р. укладення з Військом Запорозьким формального союзу, який визнавав би існування молодого держави, для шведів втрачало будь-який сенс. Для польської шляхти воно означало нехтування шведським монархом даних раніше зобов'язань, а тому такий крок був неприпустимим для Карла X, оскільки принципово змінив би ставлення до нього місцевої шляхти та населення в цілому. Крім того, надзвичайно серйозним стримуючим чинником на шляху становлення українсько-шведських відносин була Москва. Зокрема, й активний учасник українсько-шведського діалогу І. Радзейовський в листі до Карла X від 21 жовтня 1655 р. зазначав з цього приводу: "...якби ще хоч не було з ними москалів, я б мав деяку віру до козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги..."⁴⁵. Австрійський резидент у Варшаві барон Ф. Лізоллі також інформував свій уряд про те, що І. Радзейовський та інші поляки в таборі шведського короля наполягають на війні з Москвою⁴⁶.

Після демаршу шведської сторони, незважаючи на бажання українського керівництва, задеклароване у зверненні гетьмана до мешканців Львова: "...його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну своєю руську, при цьому я стою (виділено нами. — В. Г.)"⁴⁷, а також у заяві генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського на переговорах з представниками львівського магістрату про те, що "...доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування..."⁴⁸, отрима-

вши від мешканців міста незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 р. українське командування припиняє облогу Львова.

У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. (н. с.) український гетьман, повідомляючи про свій відхід "...трохи назад від Львова на Україну...", вмотивовує своє рішення недостатчею провіанту для війська та фуражу для коней, і при цьому жодним словом не обмовляється про отримані від Карла X і Радзейовського по суті ультимативні вимоги⁴⁹. В пізнішій інструкції Данилові Греку на переговори з Карлом X Хмельницький пояснював свій маневр прагненням "...не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською милістю"⁵⁰. Про наявність українсько-російських суперечностей щодо зняття чи продовження облоги Львова довідуємося як з московських, так і польських джерел. Зокрема, головнокомандуючий царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин В. В. Бутурлін інформував царя: "...гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись — що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад..."⁵¹. Комендант Львова генерал артилерії К. Гродзіцький, інформуючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, зокрема, зазначав, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про "великі незгоди" між ними і висловлюється за розрив стосунків з царем⁵².

В умовах наростання суперечностей в стосунках з царською адміністрацією та, що ще більш важливо, виявлення конфлікту з шведською стороною Хмельницькому було вигідно, аби західноукраїнський регіон і надалі залишався номінально під владою Яна Казимира, котрий, за влучним виразом М. Грушевського, в цей час королював, а не правив, і нічим не міг виявити своєї влади⁵³. Принаймні, в складних і поки що вкрай невиразних щодо майбутніх перспектив умовах середини осені 1655 р. такий розвиток політичних процесів у регіоні, безперечно, становив для офіційного Чигирин найменше зло. Причому нові аспекти української політики стосовно Польщі, на наш погляд, свідчили поки що не про принципово нову тенденцію зовнішньополітичного курсу Чигирин, а, радше, про розуміння необхідності і готовність до перегляду старого курсу.

Для реконструкції структури зовнішньополітичних пріоритетів уряду Б. Хмельницького другої половини 1655 р. важливе значення мають характер і перспективи розвитку стосунків з Кримським ханством. Пріоритетним з огляду на це стає дослідження передумов, змісту і наслідків українсько-кримської угоди 12 (22) ли-

стопада 1655 р., укладеної під Озерною на Волині під час повернення українського гетьмана з-під Львова. Тоді кримський візир Сефер-ага, скориставшись із затримки В. В. Бутурліна в Галичині, надсилає до Хмельницького посланців "...з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями..." Тут же візир вказував Хмельницькому й на те, що він веде війну, "...щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів"⁵⁴.

Варто зауважити, що в примиренні Війська Запорозького з Кримом чи не вперше за роки свого правління був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який робив спроби через хана залучити козаків на допомогу в боротьбі зі шведами. З цією метою він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Мехмеда IV Гірея. Львівський комендант К. Гродзіцький також інструктував відправленого послом до хана М. Яскульського, аби той намовляв татар замиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королеві, оскільки він "...сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода..."⁵⁵.

Відсутність письмово оформленого тексту укладеної 12 листопада 1655 р. угоди чи хоч би передачі її змісту достовірним джерелом, не дає змоги об'єктивно оцінити декларований нею політико-правовий характер стосунків Кримського ханства і України. Отже, опираючись на опосередковані джерела, вірогідним результатом українсько-кримських переговорів стало поновлення зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі, а гетьмана — не допускати військових виправ на Крим і Туреччину запорозьких і донських козаків. Згідно з пізнішим листом І. Виговського до К. Гродзіцького (від 22 січня 1656 р.) договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною і Кримом: "Хто мав би (бути) ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради [...] гетьмана [...] хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить...". Досить вірогідним видається і взяте Хмельницьким під Озерною зобов'язання про повернення трону Янові Казимиру. Як уже зазначалося вище, конфлікт між Україною і Швецією, що виразно намітився на той час, робив гетьмана тактичним союзником Яна Казимира. Однак, якщо польське керівництво, перебуваючи у вкрай важких умовах шведського "потопу", поклало великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана і українського гетьмана щодо спільної допомоги полякам, то для гетьманського уряду це було, радше, тактичним кроком, зобов'язанням, взятим під впливом міжнародної ситуації середини листопада 1655 р.⁵⁶

Ще складнішим було питання про зобов'язання Хмельницького розірвати союз з Москвою. Татарські й польські інформатори

стверджували, що ханові вдалося схилити до цього українську сторону. Зокрема, Мехмед IV Гірей, повідомляючи свого союзника польського короля про озернянські події, зазначав, що кримсько-українське примирення було досягнуто на основі двох головних умов: “Перша, аби (Хмельницький. — *В. Г.*) присягнув, що буде королеві ЙМ-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив”⁵⁷. (Зрозуміло, що про це не йдеться в московських донесеннях чи листах гетьмана до царя.) Вкрай суперечливими є повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Стефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків з Московією значно міцніший, ніж з Кримом, і Озернянська угода його не перекареслила⁵⁸, а через менше місяця по тому вже з уст свого посланця, який перебував під Озерною в квартирі гетьмана, стверджував, що Хмельницький дав Мехмеду IV Гірею таємну “асекурацію” щодо своїх намірів розірвати з царем⁵⁹.

З наведених відомостей, на наш погляд, абсолютно очевидним є лише факт дебатування даної проблеми в ході переговорів. Через відсутність достовірних джерел це питання, напевне, так і залишиться відкритим. Можна лише припустити, що Хмельницький, котрий не раз демонстрував свою солідарність із майбутнім союзником електором бранденбурзьким в тому, що вічних союзів не існує, є лише певні інтереси, які мають бути досягнуті за допомогою цих союзів, міг у розмові з ханом погодитися на його вимогу, не ув’язуючи це жорстко з якимись конкретними діями. Врешті, й господар Стефан також, розмірковуючи над цим питанням, зауважував, що український гетьман звичайно не дотримується ніяких договорів, і цього разу також, мабуть, вчинить своїм звичним способом⁶⁰. Вельми прикметно, що і кримське керівництво дуже швидко переконалося в тому, що Хмельницький “...Москву бити не захоче...”, а тому радило полякам замиритися з нею, пов’язуючи, ймовірно, саме з цим надання гетьманом військової допомоги Яну Казимиру проти шведів⁶¹.

В цілому ж, заявивши, що лунали з уст українського гетьмана наприкінці 1655 — першій половині 1656 р., переконують у тому, що керівництво Війська Запорозького всерйоз ставилося до налагодження союзницьких стосунків з Кримом, причому, розглядаючи їх не як альтернативу союзу з Московією, а як доповнення до нього. Зокрема, наприкінці року Хмельницький твердо запевняв турецького султана в тому, що “...тепер до самої смерті (з ханом. — *В. Г.*) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки [...] від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана”⁶². Про встановлення “міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами” український правитель повідомляє 1 (11) січня 1656 р. Радзейовського⁶³. Виговський та-

кож, як у листі до останнього, так і до Карла X Густава, наголошує на тому, що "...гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. — В. Г.), скріплене взаємною присягою..."⁶⁴. Деякі обриси проєктованої моделі зовнішньополітичної діяльності України в нових умовах проступають у листі Хмельницького до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці від 4 (14) квітня 1656 р., де він інформував, що в Чигирині чекають "...повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального-посилення встановлених нами дружніх зв'язків (виділено нами. — В. Г.)..."⁶⁵. Ще більш промовистою є заява Хмельницького, зроблена в листі до молдавського воєводи Стефана, де він, зокрема, зазначав: "...тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому одностайну відсіч"⁶⁶.

Таким чином, аналіз зовнішньополітичної діяльності українського уряду другої половини 1655 р. дає змогу стверджувати, що на середину року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі залишається боротьба з Річчю Посполитою. Однак дві хвилі геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі, детерміновані укладенням Московської угоди 1654 р., а саме: перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останньої війни Швецією, — творять у регіоні принципово нову геополітичну реальність. Основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання стають наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі в московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа — першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією.

Ще більше ускладнюють політичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог та, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) зтягають діалог України зі Швецією, детермінують появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках та вторгнення кримських орд в південні райони України, обу-

мовлює відхід українських військ з Галичини. Водночас шведський чинник 12 (22) листопада 1655 р. відновлює союзні відносини між Україною та Кримом. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн та сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам. Уклавши угоду з ханом, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України (над якою безуспішно працював у минулому році), а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя. У підходах до розв'язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричинену шведським “потопом”, гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва, причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава та активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представниками Яна Казимира. Як своєрідну програму максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (у тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б головні суб'єкти геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від ескалації регіональних конфліктів.